

дипломатів, що виробляється у московських, брюссельських, вашингтонських “кулуарах”, а право визначати свою долю і мати власний вибір образу життя. Цілеспрямоване та систематичне викривлення реальності та історії сучасним керівництвом Росії спрямоване на позбавлення українців та й росіян такого права і є однією з стратегій авторитаризму» (с. 335). І завдання істориків та політиків – завадити цьому.

Поза сумнівом, монографія Валерія Васильєва є вагомим внеском у дослідження історії України 1920–1930-х рр. На наш погляд, вона вирізняється якісно новим концептуальним баченням взаємин України та Росії у міжвоєнний період, що дає можливість глибше зрозуміти як історичні події того часу, так і під іншим кутом зору поглянути на політику Російської Федерації щодо України і світу сьогодні. Книга буде корисною, крім науковців, які займаються даною проблематикою, усім, кому не байдужа наша історія та майбутнє Української держави.

УДК 821.161.2-94.09(049.32)

Роман ПОДКУР*

«Соловецький реквієм»: з думкою про *Dies irae*

*(Рец. на кн.: С. Шевченко. Соловецький реквієм /
Сергій Володимирович Шевченко. –
К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2013. – 592 с.)*

Історичні паралелі, асоціації із сьогоденням – відмітна риса нової збірки історичної публіцистики Сергія Шевченка «Соло-

* Подкур Роман Юрійович – канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

вецький реквієм» (К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2013). У її епіграфі – промовисті рядки із роману Ліни Костенко:

«... найбільше я люблю “Реквієм”, а в ньому “Dies irae” – “День гніву”. Могутня музика, крізь яку проривається клекіт барикад київського майдану...»

«Соловецький реквієм» – про людей, здатних іти на барикади. Про тих патріотів, які у 1920–1930-х рр. чинили опір сталінському режимові. Їхні останні земні адреси знайдено через десятки років у холодних навколосоловецьких краях...

Злочини більшовизму понад півтора десятиліття стали провідною темою досліджень і літературної творчості Сергія Шевченка. Свого часу він очолював підрозділ історико-правових досліджень наукової установи та редакцію фахового журналу Служби безпеки України. Постійно спілкувався з ученими, пошуковцями, вивчав розсекречені архівні матеріали в Україні та за кордоном, писав публіцистичні та наукові твори. У складі делегацій громадськості не раз відвідував меморіали пам'яті жертв комуністичного терору в Російській Федерації (Левашово, Сандармох, Соловки), брав участь у міжнародних історичних конференціях і круглих столах.

У 75-ті роковини Великого терору 1937–1938 рр. суспільний інтерес до творчості дослідника зріс. Хоч як дивно, доклали рук до цього й чиновники сусідньої держави, що без пояснень заборонили автору книги – Сергію Шевченку – в'їзд на територію РФ. Факт набув розголосу в пресі, після чого київські добровольці запропонували митцеві свою допомогу в перевиданні його творів. До слова, у статусі небажаних для влади РФ осіб певний час перебували й українські публіцисти Микола Хрієнко та Василь Овсієнко.



Сергій Шевченко.
Соловецький реквієм.

У рік «Списку Сандармоху» (2012 р.) Сергій Шевченко актуалізував і доповнив чималий тематичний доробок, опублікувавши фундаментальну книгу нарисів і статей – змістовних та добре ілюстрованих. Збірка «Соловецький реквієм» обіцяє стати не лише вагомим здобутком у творчій біографії письменника, а й актуальним, соціально значущим внеском у формування та збереження національної пам'яті.

Злочини комуністичної імперії: покарання через пам'ять чи через забуття?

Останнім часом серед громадськості, у тому числі і науковців, почала дискутуватися проблема покарання злочину, вчиненого «у державних інтересах». Йдеться як про злочини комуністичного режиму, так і сучасних колишніх очільників незалежної України. У даному випадку їх об'єднує бажання реалізувати власні амбіції через геополітичні, начебто «державні» проекти за рахунок державного бюджету, виснажливої праці людей, відвертого грабунку результатів їхньої праці, а часто – і смертей громадян.

Реабілітація не лише відновила історичну справедливість стосовно жертв політичних репресій, а й поставила на порядок денний відповідальність виконавців злочину – співробітників органів держбезпеки, міліції та прокуратури.

У другій половині 1950-х рр. під час кампанії реабілітації деякі партійні керівники ініціювали питання про покарання співробітників. Так, у 1956 р. секретарю Донецького обкому КПУ О. Ляшку (із 1972 р. – голова Ради Міністрів УРСР) доручили організувати роботу комісії з реабілітації жертв «сталінщини». До сфери його компетенції входили питання працевлаштування та соціального забезпечення колишніх в'язнів та висланців.

На одному з особистих прийомів репресованих до О. Ляшка прийшов громадянин. У 1938 р. його звинувачували в участі у «правотроцькістській змові», намаганні вчинити «диверсії на залізниці». Чоловік розповів про жорстоке катування під час слідства, погрози чекістів з'валтувати 16-річну доньку, якщо він не свідчитиме про співучасників. Підслідний навіть вдався до спроби самогубства під час конвоювання до камери. Він про-

бив головою дві віконні рами, одначе конвоїри не дали заподіяти смерть. Не добившись необхідних свічень, його засудили до 10 років таборів. Але колишній в'язень прийшов повідомити секретаря Донецького обкому КПУ про те, що упізнав одного зі співробітників держбезпеки. Останній і далі служив у системі КГБ. О. Ляшко звернувся до начальника УКГБ по Донецькій області генерала С. Лукіна з проханням направити на співбесіду капітана Т. (так у тексті. – *Р. П.*), причетного до катування підслідних. На запитання секретаря обкому капітан не посмів брехати, але зазначив, що «був простим виконавцем». Далі розповів, що його направили до Хасавюрта (Дагестан) для виконання вироків: «У нас був план по боротьбі з ворогами народу». Його групі доручалося виконати вирок двом тисячам осіб. Жертви або розстрілювали під звуковою завісою працюючого трактора або душили за допомогою вузького шкіряного ремня. Труп подавали потім до машини через спеціальну дірку в кошарі. Його відвертість вразила О. Ляшка. Під час війни останній служив недалеко від Хасавюрта й лише тепер зрозумів призначення проломів у деяких кошарах...

Після розмови О. Ляшко звернувся до першого секретаря Донецького обкому КПУ І. Казанця із пропозицією провести відкритий судовий процес над співробітниками державної безпеки, причетними до катувань; решту виключити із партії та звільнити із органів державної безпеки. І. Казанець заявив, що в апаратах КГБ вже йде скорочення штатів, що дає змогу провести «чистку», декого вже виключили з партії. Але О. Ляшко наполягав, що такі дії «проводяться закрито, келійно», а «громадськість після доповіді Хрущова чекає, яке покарання дістануть конкретні особи, що розв'язали масові репресії та їхні підручні, такі як цей капітан». І. Казанець відповів, що ця проблема не лише Донецької області, а всієї країни і слід «переговорити з керівництвом ЦК». Через два дні І. Казанець викликав О. Ляшка і заявив, що розмовляв із секретарем ЦК КПУ М. Підгорним. Останній погодився з необхідністю покарання за заподіяні злочини, однак категорично висловився проти перевірки геть чисто всіх співробітників держбезпеки та проведення відкритих процесів. Він пригрозив:

«Хай ваш Ляшко в кадри КГБ не лізе! Це не його справа. Якщо так вчиняти, то ми за два тижні розженемо органи. А без них жити не можна. Секретарю обкому розуміти це треба. У Москві не поспішають. Пощипали декого після з'їзду, і теж не гучно. Там у Микити Сергійовича ситуація непроста»¹.

Отже, ініціатива щодо широкого засудження злочинів «сталінщини» не знайшла підтримки серед очільників Компартії. Вони добре розуміли, що засудять дії не лише Й. Сталіна, М. Єжова та Л. Берії, а й інших, на той час чинних політичних керівників. На відкритих процесах виявиться, що саме політбюро ЦК ВКП(б) ініціювало й організувало безпрецедентні масові вбивства сотень тисяч громадян. Широке засудження призведе до зневіри у справедливість комуністичних засад, втрати політичних орієнтирів. Тому М. Хрущов вирішив покарання співробітників держбезпеки не афішувати. Хоча наявність покарання свідчило про певні перестороги у структурі відносин між КПРС та КГБ.

Саме такі цікаві моменти зафіксував автор збірки «Соловецький реквієм». Зокрема, засуджений у 1939 р. до 10 років ув'язнення за «перевищення повноважень» керівник оперативної групи з виконання вироків в'язням «соловецького етапу» (1111 осіб) капітан держбезпеки М. Матвеев 12 липня 1941 р. був звільнений з табору, поновлений у званні та членстві у ВКП(б). Його призначили начальником тюрми, потім працював у УМГБ по Ленінградській області. Після виходу на пенсію 1949 р. («за станом здоров'я») він насолоджувався пенсійним життям та пошаною «ветерана війни».

Також С. Шевченко акцентував увагу на важливих деталях біографії іншого учасника «соловецької трагедії» Петра Раєвського – одіозного в. о. начальника острівної тюрми. Його не розстріляли в 1939 р., як це стверджувалося в публікаціях 2000-х рр. Він до 1947 р. відбував покарання в Унженському таборі – був завідувачем ізолятора на штрафному пункті, а в 1955 р. – реабілітований, навіть поновлений у членстві в КПРС,

¹ Ляшко А. Груз памяти. Кн. 2. Путь в номенклатуру. К.: Ид «Деловая Украина», 1997. – С. 287–288.

вийшов на пенсію у званні підполковника та помер 1967 р. у Пензенській області.

Однак дехто з виконавців таки дістав заслужене покарання. Так, начальника 5 відділення 3 відділу Біломоро-Балтійського комбінату І. Бондаренка та секретаря парткому того ж відділу О. Шондиша за вироком військового трибуналу військ НКВД Ленінградського військового округу розстріляли 20 жовтня 1939 р. у Петрозаводську. Цікаво, що їх звинувачували у «перевищенні повноважень», «розкраданні речей в'язнів». Подібне інкримінувалося й іншим фігурантам-чекістам. Проте під розстріл потрапили одиниці. Поки що дослідники не виявили критеріїв, якими керувалися партійно-радянські лідери країни, санкціонуючи розстріли співробітників НКВД. Декого з чекістів, розстріляних чи ув'язнених у 1938 р. за «порушення соціалістичної законності», «участь у контрреволюційних змовах», таки реабілітували... «як жертв політичних репресій». Хоча «карельських катів» І. Бондаренка та О. Шондиша так і не реабілітували, але інших, як от П. Раєвського, М. Антонова-Грицюка чи М. Матвєєва – реабілітували...

У цьому контексті важливо, що автор у художньо-документальній формі розповів широкому загалу про вироблений чекістами алгоритм нищення людей. Нинішні читачі детально знають про нацистські «фабрики смерті», але майже не інформовані про більшовицькі аналоги. С. Шевченко через документальні свідчення, без купюр, виклав страшні реалії останніх годин життя представників української інтелігенції у Медвеж'єгорську та Сандормосі.

Зміст документально-художніх творів зацікавить не лише широке коло читачів, а й професійних істориків. Дослідник уважно вивчив розсекречені матеріали зі сховищ спецслужб і аргументовано розповідає, як більшовики нищили й викреслювали з пам'яті національне відродження України.

Згадаймо лише кілька імен соловецьких політв'язнів: геніальний реформатор театру Лесь Курбас, вчені Степан Рудницький, Матвій Яворський, Всеволод Ганцов (останній лише дивом вижив в таборах). Тут і звинувачені в «тероризмі» професори-філософи, і страчені літератори Микола Зеров, Микола

Куліш, Валер'ян Підмогильний, Мирослав Ірчан, Василь Вражливий, Геннадій Садовський, Гео Шкурупій, і державні діячі Микола Любинський, Володимир Чехівський, Михайло Полоз, Петро Солодуб, і працівники культури Ничипір Миколенко, Микола Нарушевич... Їхні долі, на думку академіка Миколи Жулинського, – свідчення воістину «гігантських масштабів українського етноциду, жорстокої послідовності у винищенні української духовно-інтелектуальної еліти, систематичності упокорення національного духу, поривань до свободи і незалежності України».

А про сучасну спадкоємицю радянської імперії одна з російських газет написала таке: ця країна досі не покаялась у злочинах, які вчинили на її землі її сини. Пройденого історичного шляху не переосмислено: «В стране, где не дана моральная оценка преступлений Сталина, где культивируется гордость великим советским прошлым, увы, не принято вспоминать о великой трагедии XX столетия»... Думається, що саме такі книжки, як «Соловецький реквієм», у наш час на пострадянських теренах допомагатимуть і згадувати минуле, і нагадувати правду, і не забувати героїв.

Олтар незалежності

У частині видання, названій «Соловецький олтар незалежності України», йдеться про репресованих громадян, мовою оригіналу цитуються розсекречені повідомлення, меморандуми, довідки, інші архівні матеріали оперативної розробки в'язнів – красномовні документи «більшовицької ери». Статті логічно доповнює список осіб, причетних до «зникнення» соловецьких тюремних етапів.

Друга частина збірки – «Зберегти історичну пам'ять» – це актуалізована публіцистика різних років: пізнавальні, насичені деталями оповіді про експедиції на Північ Росії, статті про Соловки в контексті табірною минулого та подвижництво пошуковців – Юрія Дмитрієва з Петрозаводська та його колег з Росії і України. Йдеться про виявлені місця розстрілів і поховань на Біломорканалі, про спорудження коштом світового українства Козацького хреста в карельському урочищі Сандармох, про тра-

диційні міжнародні акції поминання жертв репресій. Тут же вміщено чимало світлин, що раніше не друкувалися. Вони становлять основу змістовної добірки ілюстрацій з місць, де функціонували установи ГУЛАГу.

У третій частині книжки – «За обрієм архіпелагу» – вибрані твори про співвітчизників, котрі не були в'язнями Соловків у роки Великого терору, але всі вони – жертви репресій, невід'ємна частина безжально винищеної у 1920–1930-х рр. інтелектуальної еліти нації. Уперше побачили світ на сторінках збірки й деякі віднайдені в Україні матеріали з доробку видатного архітектора Василя Кричевського (стаття «Переяславське відкриття»). Головний герой цього твору Володимир Чубук-Подільський – прадід журналістки Олени Мех, віце-президента Всеукраїнського благодійного фонду «Журналістська ініціатива» – був репресований у 1930-х. Володимир Андрійович, на щастя, не загинув у жорнах терору, а нащадки зберегли унікальні креслення хати в Переяславі. Їх власноруч виконав 1924 р. Василь Кричевський – автор зображення Тризуба (нині це Малий Державний Герб України) і майбутній творець архітектурного проекту музею Тараса Шевченка в Каневі.

Щеплення проти амнезії

Історія здатна повторюватися, нагадує публіцист: «І нині час від часу з політичних хащ визирають вовки в овечих шкурах, зло часто вбирається в тогу добра... Тож дуже важливо, щоб здобутки пошуковців, дослідників, учених вчасно ставали надбанням широкого загалу, доходили до читача, глядача, слухача, сприяли формуванню суспільної свідомості та слугували своєрідним щепленням проти амнезії». Чимало людей, котрі в 1920–1930-х рр. повірили більшовицькій пропаганді, переконалися, що то була політика «національного гноблення і грабування селян у царстві не соціалізму... а всезагального обману, провокації та сваволі».

Практикуючи в небачених вимірах рабську примусову працю, Кремль на ділі наблизив економіку СРСР до «досягнень» східних деспотій. А так званий український націоналізм – «це справжня народна війна», «рух опору», «необхідна оборона про-

ти великодержавництва», сказав на Соловках академік Матвій Яворський. Багато хто з української громади в таборі, поділяючи думки вченого, або відчайдушно протестував проти «влади соловецької», або залишався у «внутрішній еміграції». З нової збірки можна дізнатися, як жили в'язні в гулагівській алма-mater, як у ній прозрівали, і як у рік ювілею жовтневого перевороту опинилися в розстрільних ямах...

Автор книжки цитує слова молодого учасника інформаційного проекту «Сандармох» Вадима Хашука про те, що важливо не залишатись байдужим до висвітлення та усвідомлення правди про злочини комуністичного режиму: «Якщо ми програємо боротьбу за правдиве висвітлення нашої історичної спадщини, ми можемо програти майбутнє». Не випадково кремлівська стіна (яка є і на Соловках, і в Москві) під пером Сергія Шевченка стає художнім образом. Публіцист зауважує: «Соловецьких страдників, усіх, кого зжили зі світу канальські каторги, сибіри, магадани, не маємо права забувати. Книжки про цих людей, статті, фільми, телепрограми, загалом кожний крок у сутінь кремлівської стіни – це водночас і пам'ять, і осторога проти втрати себе як нації».

Насамкінець – про актуальність. Збірка побачила світ наприкінці 2013-го – коли в Києві обріс барикадами майдан Незалежності. Яким може бути День гніву і чи здатні на нього українці – життя покаже. А боротьба за незалежність, як свідчить історія, ніколи не буває легкою...